

واکاوی شایستگی‌های کارآفرینانه در برنامه درسی رشته علوم تربیتی: یک مطالعه

سنتز پژوهی

Entrepreneurial Competencies in the Curriculum of Educational Sciences: A Research-Synthesis

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۸/۴/۵، تاریخ ارزیابی: ۱۳۹۸/۵/۱۲، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۸/۶/۷

**Davud Bavafa, Dr. Marzieh Dehghani,
Dr. Mohammad Javdipour, Dr.
Mohammad Reza Kazemi**

داود باوفا^۱، دکتر مرضیه دهقانی^{۲*}، دکتر محمد جوادی پور^۳، دکتر رضا محمد کاظمی^۴

Abstract: The widespread unemployment of universities graduates and graduates of educational sciences is one of the main reasons of sifting toward entrepreneurship. Entrepreneurial competencies should be considered in order to train entrepreneur students. The aim of this study was to achieve the most important competencies and to evaluate them in the curriculum of educational sciences.

The entrepreneurial competencies were obtained by meta-synthesis. The curriculum of educational sciences was studied after evaluation of their content validity. The entrepreneurial competencies are classified under four categories: individual and context characteristics, knowledge, attitudes and entrepreneurial skills. The study of curriculum of educational sciences showed that entrepreneurship education as a specialized lesson has been considered only for one of the four fields of this discipline. According to the findings of this study, it is suggested that, curriculum planners should develop and offer lessons of entrepreneurship for all students in the field of educational sciences. It is also recommended that the entrepreneurial competencies should be considered in the modeling of other lessons of this discipline.

Keywords: curriculum, entrepreneurial competencies, educational sciences

چکیده: بیکاری فارغ‌التحصیلان دانشگاه‌ها و رشته علوم تربیتی یکی از علل توجه همگان به بحث کارآفرینی است. برای تربیت دانشجویانی کارآفرین، بایستی شایستگی‌های کارآفرینی مورد توجه قرار گیرد. هدف از مطالعه حاضر، دستیابی به مهمترین شایستگی‌های کارآفرینی و بررسی آن‌ها در برنامه درسی رشته علوم تربیتی بوده است. شایستگی‌های کارآفرینی با روش سنتزپژوهی از متن مطالعات استخراج شده و پس از بررسی روایی محتوایی آن‌ها، در برنامه درسی رشته علوم تربیتی مورد بررسی قرار گرفت. شایستگی‌های کارآفرینی به چهار طبقه خصوصیات فردی و زمینه‌ای، دانش، نگرش و مهارت کارآفرینی طبقه بندی شد. بررسی محتوای برنامه درسی علوم تربیتی نشان داد آموزش کارآفرینی به عنوان یک درس تخصصی فقط برای یکی از زمینه‌های این رشته لحاظ شده و در سایر دروس نیز توجه به شایستگی‌های کارآفرینی کم یا بسیار کم بوده است. با توجه به یافته‌های مطالعه حاضر پیشنهاد می‌شود، برنامه‌ریزان درسی رشته علوم تربیتی، درس کارآفرینی را برای همه دانشجویان رشته علوم تربیتی ارائه دهند. همچنین پیشنهاد می‌شود، شایستگی‌های کارآفرینی در تدوین سایر دروس این رشته نیز مدنظر باشد.

کلمات کلیدی: برنامه درسی، شایستگی‌های کارآفرینانه، علوم تربیتی

^۱ دانشجوی دکتری، گروه آموزشی علوم تربیتی و مشاوره، دانشکده ادبیات، علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم تحقیقات، تهران، ایران.

^۲ عضو هیئت علمی گروه روش‌ها و برنامه‌های آموزشی و درسی دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، ایران.

^۳ دانشیار، عضو هیئت علمی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، ایران.

^۴ دانشیار گروه آموزشی کسب و کار، دانشکده کارآفرینی، دانشگاه تهران، ایران.

مقدمه

کارآفرینی در دهه‌های اخیر، یک مسئله جهانی است و امروزه بیش از هر زمان دیگری بیشترین ارتباط را با آموزش دارد (نک و گرین^۱، ۲۰۱۱). یکی از دلایل اهمیت این موضوع، ارتباط کارآفرینی با خلاقیت و رشد اقتصادی است، زیرا مطالعات نشان می‌دهند که خلاقیت نقش اصلی را در فرآیند رشد اقتصادی کشورها بازی می‌کند و فرد کارآفرین موتور محرک ارتقاء فعالیت‌هایی برای کسب منفعت بیشتر است (گالیندو و مندزپیکاسو^۲، ۲۰۱۳).

به طور کلی، کارآفرینی موضوعی بسیار مهم در همه موسسات آموزشی است و همه مردم به نوعی درگیر آن بوده و نسبت به ایجاد روحیه کارآفرینی در جامعه احساس تعهد می‌کنند (فایول^۳، ۲۰۱۳).

اما کارآفرین کیست؟ براساس لغت‌نامه آنلاین مریام وبستر کارآفرین فردی است که یک شغل را ایجاد می‌کند و تمایل به ریسک‌پذیری با هدف درآمدزایی دارد. از نظر شومپتر کارآفرین فردی است که ترکیبات جدیدی در تولید ایجاد کند (داریانی و مقیمی، ۱۳۹۰). طبق تعریف گامز^۴ (۲۰۱۳)، تأثیر عملکرد فرد کارآفرین بر جامعه، ایجاد شغل و درآمد و تغییر جامعه به شیوه‌ای مثبت است که این تغییر با ظرفیت بالا برای کار و تعهد، سخاوت، سخت‌کوشی، کار گروهی و مشارکت در ایجاد ساختار اجتماعی قوی‌تر و مشارکتی موثرتر در خلق جامعه‌ای هماهنگ و با شأن و مرتبه عالی، نشان داده می‌شود (گاترز و باکوئرو^۵، ۲۰۱۷).

آموزش کارآفرینی منجر به درک دانشجویان از شغل، اهداف آن، ساختار، ارتباطات درونی در مشاغل و همچنین ارتباط مشاغل با اقتصاد و جامعه می‌شود. بسیاری از مطالعات تأکید کرده‌اند که آموزش کارآفرینی تأثیر زیادی بر دیدگاه دانشجویان بر کارآفرینی دارد و دانشجویان پس از گذراندن این دوره‌ها به برخی مشاغل علاقمند می‌شوند (چونگ^۶، ۲۰۰۸).

از نظر ابراهیم و سوفانی^۷ (۲۰۰۲)، برنامه‌های درسی باید بر شایستگی‌هایی همچون استقلال، ابتکار، خلاقیت و ریسک‌پذیری فراگیران تأکید کنند، رویکردهای آموزشی نیز باید فراگیران را تشویق به تصمیم‌گیری، پذیرش اشتباه و یادگیری از اشتباه کنند (ایلهان ارتونا و گورل^۸، ۲۰۱۱).

¹ Neck & Greene

² Galindo & Mendez-Picazo

³ Fayolle

⁴ Gamez

⁵ Gutiérrez and Baquero

⁶ Cheung

⁷ Ibrahim & Soufani

⁸ İlhan Ertuna & Gurel

اما با وجود اهمیت آموزش کارآفرینی در سطح آموزش عالی، آموزش کارآفرینی در برنامه‌های درسی رسمی پیش بینی نشده است و در این برنامه‌ها، علاقه‌مند کردن دانشجویان به کارآفرینی و ایجاد تغییرات مثبت در آن‌ها جایگاهی ندارد (چونگ، ۲۰۰۸). تحقیقات نشان می‌دهد که وضعیت آموزش کارآفرینی در سطح دانشگاه‌ها و به ویژه رشته‌های علوم انسانی نامطلوب است و بخش‌های مختلف برنامه‌های آموزش کارآفرینی شامل هدف، محتوا، روش تدریس و ارزشیابی کارایی لازم را برای ورود دانش‌آموختگان به بازار کار و تصدی مشاغل مختلف ندارند (صفری و سمیع زاده، ۱۳۹۱). این در حالی است که مطابق با برنامه درسی اصلی رشته علوم تربیتی، از دانش‌آموختگان انتظار می‌رود پس از گذراندن دوره، بتوانند فراخور زمینه مورد علاقه و تحصیل خود وارد فضای کار و اشتغال شده و در یکی از چهار زمینه این رشته ایفای نقش کنند (برنامه درسی رشته علوم تربیتی، مصوب ۹۴/۸/۱۱). اما متأسفانه با توجه به آمار ارائه شده توسط اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران (۱۳۹۲)، آمار بیکاری فارغ‌التحصیلان دانشگاه بالا بوده و دانش‌آموختگان رشته‌های علوم انسانی بخش قابل توجهی از این بیکاران را تشکیل می‌دهند (سیف نراقی و اولادیان، ۱۳۹۰). این موضوع، تبیین کننده اهمیت آموزش کارآفرینی در دانشگاه‌های ایران و به خصوص رشته علوم تربیتی است زیرا آنها عنان آموزش و پرورش نسل‌های بعدی را به دست دارند. مهم‌ترین هدف از آموزش کارآفرینی در آموزش عالی، تربیت دانشجویی خلاق، با انگیزه، فعال و هوشیار، تصمیم‌گیرنده، رهبر، با اعتماد به نفس بالا، آماده مقابله با چالش‌ها، توانمند در برقراری ارتباط، توانمند در مذاکره، حلّال مشکلات، توانمند در کار گروهی، با تفکر سیستمی، یادگیرنده، مستقل، قادر به زندگی در شرایط نامطمئن و همچنین شناسایی‌کننده فرصت‌ها است (مارتین و یوکو^۱، ۲۰۱۳).

هدف از آموزش کارآفرینی، توسعه رفتار کارآفرینی، مهارت‌ها و ویژگی‌های مرتبط با آن است (نایا^۲، ۲۰۱۳). اما آیا کارآفرینی قابل آموزش است؟ اگر کارآفرینی قابل آموزش است، ارتقاء کدام شایستگی‌های کارآفرینانه را باید به عنوان هدف قرار دهد؟ هیبل^۳ در پاسخ به سوال اول، بیان می‌کند که طریقه خلق یک کسب‌وکار موفق از طریق برنامه‌های آموزشی و توسعه صنعتی امکان‌پذیر است. هاینس^۴ (۱۹۹۶) نیز معتقد است، اکثر مباحث بنیادی مربوط به کارآفرینی قابل آموزش و تدریس هستند (هارفست^۵، ۲۰۱۰). مطالعات دیگر نیز بیان می‌کنند که دست یابی به کارآفرینی تحت تأثیر دو عامل طبیعت و تربیت است. طبیعت شامل عواملی مانند ژنتیک، هوش، شخصیت، خلاقیت و علاقه‌مندی است؛ در حالی که تربیت تحت تأثیر محیط و اکوسیستم

¹ Martin & Iucu

² Naia

³ Heeboll

⁴ Hynes

⁵ Harfst

پیرامون انسان است (آنتونیو و همکاران^۱، ۲۰۱۴). اگر بپذیریم کارآفرینی قابل آموزش است، هدف از آموزش کارآفرینی تربیت افرادی با شایستگی‌های کارآفرینانه است. هانت^۲ (۱۹۹۸) پیشنهاد می‌کند که رفتار شایسته برآیند عوامل مختلفی شامل انگیزش فردی، ویژگی‌های شخصیتی، درک از خود، دانش یا مهارت است و البته این متغیرها ارتباطاتی با یکدیگر دارند که به خوبی تعریف نشده‌است (میشل مور و راولی^۳، ۲۰۱۰). شایستگی‌های شخصیتی شامل دانش، نگرش و مهارت افراد هستند (سانچز^۴، ۲۰۱۰). مطالعات زیادی پیرامون شایستگی‌های کارآفرینانه صورت گرفته است. در رویکردی، شایستگی‌های کارآفرینانه به دو طبقه کلی؛ ویژگی‌های شخصیتی و متغیرهای دموگرافیک طبقه بندی می‌شوند. ویژگی شخصیتی شامل چالش ذهنی مثبت، توفیق طلبی، خطرپذیری، شکست ناپذیری، مرکز کنترل درونی و نیاز به استقلال است و متغیرهای دموگرافیک شامل شرایط کودکی، تحصیلات، پایگاه اجتماعی، الگوی نقش و تجربه کار قبلی می‌باشد (داریانی و مقیمی، ۱۳۹۰). در مطالعه‌ای با روش سنتز پژوهی، اهداف آموزش کارآفرینی شامل رشد شایستگی‌ها و مهارت‌های کارآفرینانه معرفی شد. در برنامه پیشنهادی مطالعه مذکور سه مولفه دانش، نگرش و مهارت، مولفه‌های اصلی الگو معرفی شدند (مرتضی نژاد و همکاران، ۱۳۹۶). نتایج مطالعه دیگری در رشته علوم تربیتی نشان داد، خلاقیت، مهارت حل مسئله، مسئولیت‌پذیری، آینده پژوهی، مدیریت تغییر، توانایی رهبری و مدیریت مهارت‌های ارتباطی و نیز فناوری اطلاعات بایستی کانون توجه فعالیت‌های یاددهی یادگیری باشد (کوثری و نوروززاده، ۱۳۸۸). مطالعه‌ای مقطعی نشان داد، برخی خصوصیات فردی شامل نیاز به موفقیت، خطرپذیری، ابتکار عمل و مرکز کنترل درونی بر قصد کارآفرینی دانشجویان تأثیر دارد (ایلهان ارتونا و گورل، ۲۰۱۱). در مطالعه‌ای مروری، برخی شایستگی‌های کارآفرینانه شامل خلاقیت، ابتکار در حل مسائل، تفکر انتقادی، خطرپذیری، برنامه‌ریزی، مالکیت معنوی، دوام در شرایط نامطمئن، تصمیم‌گیری، قضاوت و تفکر مستقل معرفی شدند (افا و همکاران^۵، ۲۰۱۱). در مطالعه دیگری، شایستگی‌های کارآفرینانه به سه حیطه اصلی دانش، نگرش و مهارت طبقه بندی شد. حیطه دانش شامل سه زیر طبقه شناخت فرصت‌های شغلی و دنیای کار، دانش مالی و شغلی و دانش سازمانی و فرآیندها بود. حیطه نگرش شامل توانایی بازخورد دادن، هویت کارآفرین، خودکارآمدی، فعالیت‌های خلاقانه، شور و اشتیاق کارآفرینی و استقامت و حیطه

¹ Antonio et al.

² Hunt

³ Mitchelmore & Rowley

⁴ Sanchez

⁵ Effa et al.

مهارت نیز شامل فرصت یابی، مهارت‌های استراتژیک، مدیریت منابع و مهارت‌های بین فردی بود (زهر و همکاران^۱، ۲۰۱۷).

به طور خلاصه آموزش کارآفرینی در سطح آموزش عالی، کلیدی برای حل مشکل بیکاری و همچنین نوش دارویی برای اقتصاد به کما رفته کشور است (آلاچی^۲، ۲۰۱۷). چنین آموزشی بایستی مهارت‌های لازم برای شروع یک شغل را در دانشجویان ارتقاء دهد (گاترز و باکوئرو، ۲۰۱۷). آموزش کارآفرینی باید منجر به توانمند شدن دانشجویان تا سرحد شروع یک کسب‌وکار پس از فراغت از تحصیل شود و مهارت‌هایی همچون حل مسئله، تفکر انتقادی و مهارت‌های ارتباطی را ارتقاء دهد (دوسی و سپنی^۳، ۲۰۱۷).

اگر بپذیریم آموزش کارآفرینی راه حل مهم و کلیدی برای حل معضل بیکاری فارغ‌التحصیلان است، باید برنامه‌های با کیفیتی برای آموزش کارآفرینی طراحی کنیم، یکی از مهمترین ارکان در این برنامه‌ها، بحث شایستگی‌های کارآفرینانه است که در این مطالعه به آن پرداخته شده‌است. بنابر اهمیت آموزش کارآفرینی در اشتغال دانش‌آموختگان دانشگاه‌ها و به ویژه رشته علوم تربیتی، بر آن شدیم تا به وسیله یک مطالعه سنتزپژوهی، مهمترین شایستگی‌های کارآفرینان را استخراج کرده و به وسیله آن، برنامه درسی رشته علوم تربیتی (مطابق با آخرین نسخه بازنگری شده سال ۱۳۹۵، برگرفته از وب سایت وزارت علوم، تحقیقات و فناوری) را از نظر توجه به این شایستگی‌ها بررسی کنیم. سوالات پژوهش شامل موارد زیر بوده‌است:

- مطالعات مرتبط با آموزش کارآفرینی به کدام شایستگی‌های کارآفرینانه اشاره کرده‌اند؟
- در برنامه درسی دوره کارشناسی رشته علوم تربیتی چه میزان به شایستگی‌های کارآفرینانه توجه شده‌است؟

روش شناسی

همانطور که در بخش مقدمه و پیشینه اشاره شد، مطالعات مختلف، هدف از آموزش کارآفرینی را تقویت شایستگی‌های کارآفرینانه در فراگیران می‌دانند. اما مطالعات گسترده‌ای پیرامون آموزش کارآفرینی صورت گرفته و این مطالعات به شایستگی‌های متعددی اشاره کرده‌اند، بنابراین برای دستیابی به شایستگی‌های کارآفرینی در مطالعه حاضر، از روش سنتزپژوهی^۴ بهره گرفته شده‌است، زیرا سنتزپژوهی نوعی پژوهش تلفیقی است و هدف از روش‌های تلفیقی، گرد هم آوردن مطالعات گوناگون و پراکنده است در جهت نیل به دانش

¹ Zenner et al.

² ALACHI

³ Deveci & Cepni

⁴ The research synthesis

تلفیقی برای حل مسائل جاری یا مسائل نیازمند تصمیمات عملی یا برنامه‌ریزی می‌باشد (شورت، ۱۳۹۶). روش‌های تلفیقی و یا ترکیبی شامل پیش فرض‌هایی فلسفی هستند که برای جمع آوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها از ترکیب روش‌های کمی و کیفی بهره می‌گیرند و هدف آن‌ها درک بهتر از موضوعات مورد پژوهش است (کرسول و پلانوکلاک، ۱۳۹۴). تأکید سنتزپژوهی، تلفیق مطالب در چارچوب ادراکی خاصی با هدف خلق دیدگاه‌ها یا روابطی بدیع است. مطابق با نظر وارد^۱ (۱۹۸۳)، برای تعیین میزان کفایت دانش تلفیقی به دست‌آمده باید خصوصیات شاملیت، دو پهلو نبودن، کاربردی بودن و اجماع در نظر گرفته شود. شاید جامع‌ترین مطلب درباره مراحل انجام سنتزپژوهی، مراحل رابرتس^۲ (۱۹۸۳) باشد. وی شش مرحله را برای سنتزپژوهی شرح می‌دهد که در مطالعه حاضر نیز از آن استفاده شده‌است (شورت، ۱۳۹۶):

جدول ۱- مراحل سنتزپژوهی در مطالعه حاضر

مراحل سنتزپژوهی	جزئیات در مطالعه حاضر
اول: شناسایی نیاز، جستجوی اولیه، شفاف کردن نیاز	مسئله و نیاز شامل ویژگی‌های کارآفرینان شناسایی شد و با این هدف، جستجوی مقدماتی و عمومی برای کسب دیدگاه کلی صورت گرفت.
دوم: بازیابی اطلاعات و جستجوی منابع	جستجوی گسترده با کلیدواژه‌های آموزش کارآفرینی در پایگاه‌های فارسی و لاتین صورت گرفت. پس از خواندن چکیده‌ها، مطالعات مرتبط وارد مطالعه شدند.
سوم: انتخاب، و سازماندهی مطالعات	پس از انتخاب اولیه بر اساس چکیده، کل متن مطالعات انتخابی خوانده و در صورت اشاره به ویژگی‌های کارآفرینان وارد سنتز شدند.
چهارم: تعیین چارچوبی مفهومی	مقوله‌های مرتبط با ویژگی‌های کارآفرینان در قالب جداولی برای هر مطالعه، شدند تا مقایسه بین آن‌ها تسهیل شود.
پنجم: ترکیب و تفسیر در قالب ملموس	جداول به دست‌آمده در مرحله قبل توسط نرم افزار تحلیل داده‌های کیفی MAXQDA نسخه ده کدگذاری شدند تا ویژگی‌های با بیشترین تکرار در مطالعات به دست آید.

در مرحله سنتزپژوهی از بین مجموع ۲۰۸۴۷۴ سند به دست آمده از پایگاه‌های ProQuest- Science direct- Scopus- Google Scholar- Magiran- Sivilica- SID- noormags- IranDoc و جستجوی مطالعات مرتبط با آموزش کارآفرینی، پس از اعمال محدودیت زمانی (سال ۲۰۰۰ به بعد) ، زبانی (انگلیسی و فارسی) و نوع مطالعه (تحقیقی یا مروری)، وجود کلیدواژه در عنوان و در دسترس بودن مقاله و پس از حذف مطالعات تکراری،

¹ Ward

² Roberts

در نهایت ۲۳۶ مطالعه وارد سنتزپژوهی شده و مفاهیم مربوط به شایستگی‌های کارآفرینانه استخراج شد. کلمات و عبارات حاوی کلیدواژه‌های مرتبط با شایستگی‌های کارآفرینانه وارد جداول تحلیل محتوای مربوط به هر مطالعه و در نهایت وارد نرم افزار MAXQDA نسخه ده شد تا مورد کدگذاری و طبقه بندی اولیه قرار گیرد. از بین ۱۳۸۶ کلیدواژه اولیه یا مفاهیم، ۹۲ مقوله (شایستگی کارآفرینانه/ ویژگی‌های فرد کارآفرین) به دست آمد. با استناد به اینکه، متون مرتبط با کارآفرینی، ویژگی‌های کارآفرینان را به دو طبقه ویژگی‌های شخصیتی و متغیرهای دموگرافیک تقسیم می‌کنند (داریانی و مقیمی، ۱۳۹۰) و به طور کلی شایستگی‌های کارآفرینی متشکل از صفات شخصیتی، دانش، نگرش و مهارت افراد است (سانچز، ۲۰۱۱)، مقوله‌های به دست آمده به چهار مضمون خصوصیات زمینه‌ای و فردی، دانش کارآفرینی، نگرش کارآفرینی و مهارت کارآفرینی تقسیم شدند. بعد از دست‌یابی به مفاهیم، مقوله‌ها و مضامین، مقوله‌های با فراوانی کمتر از ۵ در متون، حذف شده و برخی نیز ادغام شدند. در نهایت ۵۸ شایستگی کارآفرینانه (یا همان مقوله‌ها) باقی ماندند که برای بررسی روایی محتوایی آن‌ها، در قالب پرسشنامه‌ای در اختیار ۱۲ تن از متخصصان کارآفرینی قرار گرفت. حدنصاب پذیرش روایی محتوایی (CVI) حداقل ۰,۷۰ و در مورد ضریب روایی محتوایی (CVR) بر اساس تعداد ارزیابان (۱۲ نفر) یعنی ۰,۵۶ بود. بنابراین شایستگی‌هایی که حدنصاب روایی محتوایی را کسب نکردند، حذف شدند. در نهایت ۴۷ شایستگی باقی ماند که در شکل یک آمده است. شایستگی‌های کارآفرینانه در بعد دانش، نگرش و مهارت برای بررسی توجه به شایستگی‌های کارآفرینانه در برنامه درسی رشته علوم تربیتی مورد استفاده قرار گرفتند. لازم به ذکر است، برای اطمینان از اعتبار یافته‌ها، اساتید راهنما و مشاور و همچنین یک دانشجوی دکترای رشته برنامه ریزی درسی به عنوان ارزیابی همکاران^۱ (مورس^۲، ۲۰۱۵). بر تمامی مراحل کدگذاری، به دست آوردن مضامین و همچنین بررسی محتوای برنامه درسی رشته علوم تربیتی نظارت داشته‌اند.

گزارش یافته‌ها

سوال اول پژوهش: مطالعات مرتبط با آموزش کارآفرینی به کدام شایستگی‌های

کارآفرینانه اشاره کرده‌اند؟

همانطور که در بخش روش‌ها توضیح داده شد، از بین کلیدواژه‌ها و عبارات مستخرج از

متون، ۹۲ شایستگی یا مقوله در قالب ۴ مضمون اصلی به دست آمدند. نمونه‌ای از روش استخراج مقوله‌ها و مضامین از مفاهیم اولیه در جدول ۲ آمده است:

¹ Peer review or debriefing

² Morse

مضمون	مقوله	مفاهیم
خصوصیات زمینه‌ای	عدم رضایت از وضع موجود	نارضایتی شغلی، عدم رضایت از شغل، چالش با کارفرما، عدم رضایت از وضع موجود
دانش کارآفرینی	حسابداری و بودجه	حسابداری، حسابرسی، بودجه، بودجه بندی، شناسایی منابع بودجه
	شناخت بازار و مشتریان	شناخت بازار، آگاهی از بازار، آگاهی از نیاز مشتریان، شناخت تقاضا
نگرش کارآفرینی	خود آگاهی	خودآگاهی، آگاهی از ظرفیت ها و محدودیت‌های خود، آگاهی از نقاط قوت و ضعف خود
	خود مدیریتی	خود مدیریتی، مدیریت خود، خود هدایتگری، کنترل بر زندگی خود، مدیریت زندگی خود
	هدف گرایی	هدف‌گرایی، هدف‌مندی، تعهد برای رسیدن به هدف، تعیین هدف، میل به هدف، توجه به هدف، هدف‌گذاری
مهارت کارآفرینی	مهارت در انواع تفکر	تفکر استراتژیک، تفکر خلاق، تفکر انتقادی، تفکر مستقل، تفکر جانبی، تفکر ساده و بی تکلف، تفکر خارج از جعبه، تفکر مفهومی، تفکر نوآورانه، تفکر کارآفرین، تفکر علیتی، تفکر بازتابی، تفکر سیستماتیک، تفکر انتقالی، تفکر بینش‌گرا
	مهارت در راه اندازی و خلق شغل	خلق شغل، خلق کسب و کار، راه اندازی شغل، راه اندازی کسب و کار
	مشارکت، همکاری و کار گروهی	مشارکت گروهی، مشارکت پذیری، کارگروهی، همکاری با افراد مختلف، همکاری، همکاری با شرکاء

در ادامه، ۵۸ شایستگی یا مقوله‌ها، برای سنجش روایی و در قالب پرسشنامه‌ای ، در اختیار متخصصان کارآفرینی قرار گرفتند. شایستگی‌هایی که روایی لازم را کسب نکردند، از بین شایستگی‌ها حذف شدند. پس از حذف ۱۱ شایستگی شامل سن کارآفرین، تحصیلات کارآفرین، الگوی نقش کارآفرین در نزدیکان، عدم رضایت از وضع موجود، دانش فناوری اطلاعات، دانش

کارآفرینی، تمایل به کسب سود بالا، تمایل به یادگیری مادام‌العمر، بودن در شرایط مبهم و نامطمئن، آغازگر تغییر و مدیریت آن و مهارت در تدوین طرح شغلی، ۴۷ شایستگی به شکل مدل شایستگی‌های کارآفرینانه درآمد که در شکل یک مشاهده می‌شود:

شکل یک - مدل شایستگی‌های کارآفرینانه

سوال دوم پژوهش: در برنامه درسی دوره کارشناسی رشته علوم تربیتی چه میزان به شایستگی‌های کارآفرینانه توجه شده‌است؟

از بین خصوصیات زمینه‌ای مستخرج از متون، تنها تجارب گذشته نمره روایی لازم را کسب کرد که این خصوصیت نیز نمی‌تواند به عنوان هدف یا محتوا در برنامه درسی مدنظر قرار گیرد. بنابراین سایر شایستگی‌های مربوط به دانش، نگرش و مهارت کارآفرینی در اهداف، سرفصل‌ها، روش تدریس و ارزشیابی برنامه درسی رشته علوم تربیتی بررسی گردید تا میزان توجه به این شایستگی‌ها در برنامه درسی علوم تربیتی مشخص گردد. نتایج این بررسی، در جداول ۳، ۴ و ۵ و نمودار یک مشاهده می‌شود. برای مقایسه بهتر نتایج این بررسی، میزان توجه به شایستگی‌های کارآفرینانه به تناسب واحدهای هر بخش، به صورت درصد محاسبه شده‌است.

جدول ۳- بررسی توجه به دانش کارآفرینی در برنامه درسی رشته علوم تربیتی

محتوای برنامه درسی های اصلی		دانش کارآفرینی
دروس اصلی	دروس پایه	۲۰ واحد
تخصصی آموزشی	تخصصی تکنولوژی	۱۸ واحد
تخصصی آموزشی مدیریت	تخصصی مدیریت	۱۸ واحد
تخصصی آموزش با کودکان	تخصصی آموزش با کودکان	۱۸ واحد
تخصصی آموزش و پرورش پیش دبستان و	تخصصی آموزش و پرورش پیش دبستان و	۱۸ واحد
دروس اختیاری	دروس اختیاری	۲۲ واحد
مالی و تجاری	۰	۰
حرفه‌ای	۹	۲۴
بازاریابی	۰	۰
مذاکره	۰	۰
اخلاق	۱	۲
حسابداری و بودجه	۰	۱

شناخت بازار و مشتریان	۰	۰	۰	۰	۰	۰
جمع	۱۱	۷	۸	۱۰	۹	۲۶
درصد %	۵۰	۸۸/۳۸	۴۴/۴۴	۵۵/۵۵	۵۰	۳۷/۴

همانطور که در جدول شماره ۳ مشاهده می‌شود، توجه به دانش کارآفرینی در دروس پایه، دروس تخصصی تکنولوژی آموزشی، دروس تخصصی مدیریت آموزشی و دروس اختیاری بیشتر از متوسط (۵۰ درصد یا بیشتر) و در دروس اصلی، دروس تخصصی آموزش و پرورش کودکان با نیازهای ویژه و دروس تخصصی آموزش و پرورش پیش دبستان و دبستان کمتر از متوسط (کمتر از ۵۰ درصد) بوده است.

جدول ۴- بررسی توجه به نگرش کارآفرینی در برنامه درسی رشته علوم تربیتی

محتوای برنامه درسی های اصلی	دروس پایه	دروس اصلی	تخصصی تکنولوژی آموزشی	تخصصی مدیریت آموزشی	پرورش کودکان با تخصصی آموزش و پرورش پیش دبستان	تخصصی آموزش و پرورش پیش دبستان	دروس اختیاری
نگرش کارآفرینی	۲۰ واحد	۷۰ واحد	۱۸ واحد	۱۸ واحد	۱۸ واحد	۱۸ واحد	۲۲ واحد
خودآگاهی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
خودمدیریتی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
یادگیری از تجارب	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
آینده‌نگری	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۱
هدف‌گرایی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
عمل‌گرایی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
پشتکار	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰

•	•	•	•	•	•	•	اعتماد به نفس
•	•	•	•	•	۲	۱	مرکز کنترل درونی
•	•	•	•	•	•	•	استقلال طلبی
•	•	•	•	•	•	•	موفقیت‌گرایی
•	•	•	•	•	•	•	پویایی و اشتیاق به کار
•	•	•	•	•	۱	•	خودکارآمدی
•	•	•	•	•	•	•	انعطاف‌پذیری
•	•	•	•	•	•	•	ریسک‌پذیری
•	•	•	•	•	•	۱	مسئولیت‌پذیری
•	•	•	•	•	•	•	فرهنگ کارآفرینی
•	•	•	•	•	•	•	روحیه کارآفرینی
•	•	•	•	•	•	•	قصد کارآفرینی
۱	•	•	•	•	۳	۲	جمع
۴/۵۴	•	•	•	•	۴/۲۸	۱۰	درصد

همانطور که در جدول شماره ۴ مشاهده می‌شود، توجه به نگرش کارآفرینی در تمامی دروس رشته علوم تربیتی ده درصد و کمتر و حتی در مورد دروس تخصصی هر چهار زمینه علوم تربیتی، صفر بوده‌است.

جدول ۵- بررسی توجه به مهارت کارآفرینی در برنامه درسی رشته علوم تربیتی

دروس اختیاری	تخصصی آموزش و پرورش پیش دبستان و دبستان	تخصصی آموزش و پرورش کودکان با	تخصصی مدیریت آموزشی	تخصصی تکنولوژی آموزشی	دروس اصلی	دروس پایه	محتوای برنامه درسی های اصلی
۲۲ واحد	۱۸ واحد	۱۸ واحد	۱۸ واحد	۱۸ واحد	۷۰ واحد	۲۰ واحد	مهارت کارآفرینی
•	•	•	•	•	•	•	جستجوی اطلاعات

۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	تجزیه و تحلیل اطلاعات
۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	سازماندهی اطلاعات
۱	۱	۱	۰	۰	۲	۰	خلاقیت
۰	۱	۰	۰	۰	۴	۰	انواع تفکر
۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	شناخت و خلق فرصتها
۰	۱	۰	۱	۰	۱	۰	تصمیم گیری
۰	۰	۰	۰	۰	۱	۰	بکارگیری دانش
۰	۱	۰	۱	۰	۲	۰	حل مسئله
۰	۰	۰	۱	۰		۰	راه اندازی وخلق شغل
۱	۱	۱	۱	۱	۳	۱	ارتباطات
۱	۱	۰	۱	۰	۰	۱	کارگروهی
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	شبکه سازی
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	مشتری مداری
۰	۰	۰	۱	۰	۰	۰	خلق ثروت و سود
۰	۱	۰	۰	۰	۰	۰	مدیریت پروژه
۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	مدیریت زمان
۰	۰	۰	۱	۰	۳	۰	مدیریت منابع انسانی
۰	۰	۰	۴	۱	۵	۰	رهبری و مدیریت
۰	۰	۰	۴	۰	۵	۰	برنامه ریزی
۳	۷	۲	۱۶	۲	۲۷	۲	جمع
۱۳/۶۳	۳۸/۸۸	۱۱/۱۱	۸۸/۸۸	۱۱/۱۱	۳۸/۵۷	۱۰	درصد

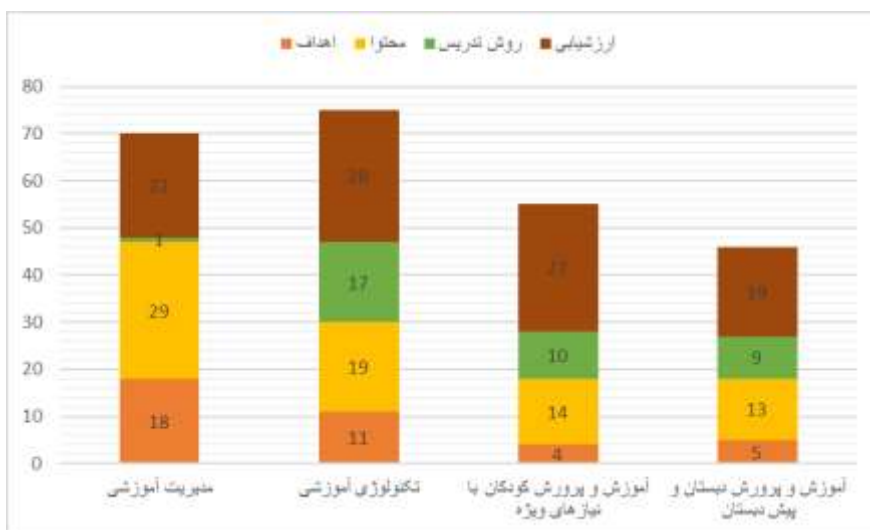
همانطور که در جدول شماره ۵ مشاهده می شود، توجه به مهارت کارآفرینی در دروس تخصصی مدیریت آموزشی ۸۸/۸۸ درصد بوده اما در دروس پایه ۱۰ درصد، دروس اصلی ۳۸/۵۷ درصد، دروس تخصصی تکنولوژی آموزشی و دروس تخصصی آموزش و پرورش کودکان با

نیازهای ویژه ۱۱/۱۱ درصد، دروس تخصصی آموزش و پرورش پیش دبستان و دبستان ۳۸/۸۸ درصد و در دروس اختیاری ۱۳/۶۳ درصد بوده است.

از آن جایی که تعداد واحدهای چهار زمینه رشته علوم تربیتی یکسان (۱۸ واحد) است، می توان بین آن ها مقایسه ای از نظر توجه به شایستگی های کارآفرینی به تفکیک عناصر اصلی برنامه درسی (هدف، محتوا، روش تدریس و روش ارزشیابی) انجام داد. این مقایسه در نمودار زیر قابل مشاهده است:

نمودار ۱- توجه به شایستگی های کارآفرینانه در برنامه درسی رشته علوم تربیتی به

تفکیک اهداف، محتوا، روش تدریس و ارزشیابی

همانطور که در نمودار فوق مشاهده می شود، بیشترین توجه به شایستگی های کارآفرینانه در بعد هدف، مربوط به زمینه مدیریت آموزشی و کمترین مربوط به آموزش و پرورش کودکان با نیازهای ویژه است. در بعد محتوا بیشترین توجه مربوط به مدیریت آموزشی و کمترین آن مربوط به آموزش و پرورش دبستان و پیش دبستان است. در بعد روش تدریس، بیشترین توجه مربوط به تکنولوژی آموزشی کمترین آن مربوط به مدیریت آموزشی است. در نهایت در بعد ارزشیابی، بیشترین توجه مربوط به تکنولوژی آموزشی و کمترین آن مربوط به آموزش و پرورش دبستان و پیش دبستان است. به طور کلی بیشترین توجه به شایستگی های کارآفرینی به تفکیک عناصر اصلی برنامه درسی، در زمینه تکنولوژی آموزشی و کمترین آن در زمینه آموزش و پرورش دبستان و پیش دبستان بوده است.

تفسیر و نتیجه گیری

یکی از اهداف مطالعه حاضر، استخراج مهمترین شایستگی‌های کارآفرینانه با روش سنتزپژوهی بوده‌است که حاصل آن ۵۸ شایستگی در چهار طبقه شامل: متغیرهای زمینه‌ای، دانش، نگرش و مهارت کارآفرینی است. متغیرها یا خصوصیات زمینه‌ای شامل سن، تحصیلات، الگوی نقش کارآفرین در نزدیکان، عدم رضایت از وضع موجود و تجارب گذشته بود که تنها تجارب گذشته نمره روایی محتوایی لازم را کسب کرد. نکته جالب اینکه، این خصوصیات در مطالعات نیز فراوانی کمتری نسبت به دیگر شایستگی‌ها داشتند. یافته‌ها نشان داد، دانش مالی و تجاری، دانش حرفه‌ای، بازاریابی، مذاکره، بودجه و حسابداری، اخلاق حرفه‌ای و شناخت بازار و مشتریان جزء شایستگی‌های دانش کارآفرینی هستند. همسو با این نتایج، مطالعه‌ای پیرامون خصوصیات کارآفرینی مدیران دانشگاهی، دانش مالی، حسابداری و بازاریابی را جزء دانش شایستگی کارآفرینانه معرفی کرد (عزیزی، شفیع زاده و اکبرزاده، ۱۳۹۲). نتایج سنتزپژوهی حاضر نشان داد، خودمدیریتی، خودآگاهی، یادگیری از تجارب، آینده‌نگری، هدف‌گرایی، عمل‌گرایی، استقلال طلبی، موفقیت‌گرایی، پشتکار، اعتماد به نفس، مرکز کنترل درونی، پویایی و اشتیاق به کار، خودکارآمدی، مسئولیت‌پذیری، ریسک‌پذیری، انعطاف‌پذیری، فرهنگ کارآفرینی، روحیه کارآفرینی، قصد کارآفرینی، شایستگی‌های نگرشی کارآفرینی هستند. همسو با این نتایج، مطالعه دیگری (کینت و برت^۱، ۲۰۱۵)، پشتکار، خودآگاهی، تمایل به یادگیری، بازگشت به آگاهی، قاطعیت، برنامه‌ریزی برای آینده، استقلال طلبی، توانایی متقاعد کردن، شبکه سازی، شناسایی فرصت‌ها، شناخت بازار و رفتار اجتماعی آگاهانه به عنوان شایستگی‌های کارآفرینانه مطرح کردند. در یک مطالعه کمی کیفی (دوسی و سپنی، ۲۰۱۷)، شایستگی‌های کارآفرینانه مورد نیاز برای آموزش ضمن خدمت به معلمان شامل ریسک‌پذیری، شناسایی فرصت‌ها، خلاق بودن و هوش هیجانی بود، در حالی که هوش هیجانی در مطالعه حاضر فراوانی کمی را در بین مطالعات داشته و در مرحله اول حذف گردید.

به طور کلی توجه به شایستگی‌های کارآفرینانه در برنامه درسی رشته علوم تربیتی کم یا بسیار کم است و این در حالی است که توجه به شایستگی‌های کارآفرینانه هدف تمام برنامه‌های آموزش کارآفرینی است، چنان که در مدل آموزش کارآفرینی یداک^۲ یا مدل کارآفرینی جوان-توسعه در عمل که یک مدل اروپایی آموزش کارآفرینی است، هدف اصلی، توسعه شایستگی‌های کارآفرینانه می‌باشد. شایستگی‌های کارآفرینانه مدنظر در این مدل شامل ابتکار عمل، ارتباط با مجموعه‌های مختلف، جستجو و فرصت‌یابی، فروش ایده‌ها، ریسک‌پذیری، مسئولیت‌پذیری،

¹ Kyndt & Baert

² YEDAC

تبدیل ایده‌ها به عمل و خلق محصول یا خدمات با ارزش افزوده است (دیویدسن و کلیتو^۱، ۲۰۱۴). در مدل آموزش کارآفرینی دیگری تحت عنوان مدل پیشنهادی آموزش برنامه‌ریزی کسب‌وکار، افزایش اعتماد به نفس، ریسک‌پذیری، توانایی رهبری و مدیریت، توسعه سازمانی و ارزیابی، هدف از آموزش هستند (هونینگ^۲، ۲۰۰۴).

نتایج بررسی توجه به نگرش کارآفرینی در برنامه درسی علوم تربیتی نشان داد، توجه به این شایستگی‌ها بسیار کم است، اما یافته جالب اینکه، توجه به آینده‌نگری، مرکز کنترل درونی، خودکارآمدی و مسئولیت‌پذیری در بین سرفصل‌ها مشاهده می‌شود. همسو با این نتایج، یافته‌های مطالعه‌ای (اولادیان و همکاران، ۱۳۸۹)، پیرامون عوامل موثر بر توسعه کارآفرینی دانشگاه‌ها نشان می‌دهد، خلاقیت و منبع کنترل درونی جزء مهمترین شایستگی‌های کارآفرینانه افراد است که بایستی در برنامه‌های آموزش کارآفرینی مدنظر برنامه‌ریزان قرار گیرد.

یکی از نگرش‌های کارآفرینی که در نتایج مطالعه حاضر به دست آمده است، قصد کارآفرینی است که در پیوستار آموزش کارآفرینی و کسب‌وکار فایول و گایلی^۳ نیز توسعه شایستگی‌های کارآفرینانه، تغییر در نگرش، درک و قصد کارآفرینی به عنوان هدف از برنامه آموزش کارآفرینی مطرح شده است (رحمان و دی^۴، ۲۰۱۴). مشابه با این یافته، در یک نظرسنجی (مارتین و یوکو، ۲۰۱۳)، پیرامون آموزش کارآفرینی به دانشجویان علوم تربیتی معلوم شد، چنین برنامه‌ای بر شایستگی‌های کارآفرینانه، تصمیم به سرمایه‌گذاری، دانش نسبت به فرصت‌ها و مهارت‌های خرد مانند ارتباطات، مذاکره و حل مسئله و در نهایت قصد کارآفرینی، تأثیر گذار است.

یافته مهم دیگر در مطالعه حاضر، بررسی میزان توجه به شایستگی‌های کارآفرینانه در برنامه درسی رشته علوم تربیتی است که در بخش دانش، در حد متوسط یا کمتر و در بخش نگرش بسیار کم و حتی صفر بوده است. در بخش مهارت نیز، فقط در دروس تخصصی زمینه مدیریت آموزشی، به مهارت‌های کارآفرینی توجه نشان داده اند و این توجه در سایر دروس و سایر زمینه‌ها بسیار کم یا کمتر از متوسط است. نکته جالب توجه اینکه، برنامه درسی تحت عنوان کارآفرینی آموزشی فقط به عنوان درس تخصصی زمینه مدیریت آموزشی در نظر گرفته شده است، در حالی که سایر زمینه‌ها از گذراندن چنین درسی حتی به عنوان دروس اختیاری محروم هستند. شاید بتوان علت توجه بیشتر زمینه مدیریت آموزشی به مهارت‌های کارآفرینی را وجود چنین درسی به عنوان درس تخصصی و همچنین وجود درس‌های تخصصی در زمینه

¹ Davidsen & Klito

² Honig

³ Fayolle & Gailly

⁴ Rahman & Day

مدیریتی و خصوصیات مشترک میحث مدیریت با کارآفرینی از جمله برنامه‌ریزی، حسابداری، ارتباطات، دانش مالی و تجاری و رهبری دانست.

همسو با نتایج مطالعه حاضر که نشان می‌دهد توجه به شایستگی‌های کارآفرینانه در برنامه درسی رشته علوم تربیتی کم یا بسیار کم است، مطالعه‌ای تطبیقی (حکیم زاده و همکاران، ۱۳۹۵)، که برنامه درسی آموزش کارآفرینی را در رشته‌های علوم اجتماعی و رفتاری در دانشگاه تهران با دانشگاه‌های جهان مقایسه کرده بود، نشان داد، برنامه درسی آموزش کارآفرینی در دانشگاه تهران موضوع محور و سنتی است، در حالی که برنامه درسی دانشگاه‌های پیشرو در جهان شایستگی محور است به طوری که اهداف برنامه درسی بر اساس تقویت تفکر درباره مهارت‌های کارآفرینی، مهارت‌های بین رشته ای، شناسایی فرصت‌ها، پرورش خلاقیت، ارزشیابی سرمایه، ملاقات با کارآفرینان، تأمین مالی دانشجو برای سرمایه‌گذاری و آشنایی با مبانی کارآفرینی تمرکز دارد. این در حالی است که در دانشگاه تهران، این برنامه فقط بر تقویت تفکر و آشنایی دانشجو با مبانی کارآفرینی متمرکز است. این مطالعه و مطالعات دیگر نشان می‌دهد که آموزش کارآفرینی در ایران، به خصوص در رشته‌های علوم انسانی و علوم تربیتی، با ایده آل‌های جهانی فاصله زیادی دارد و یکی از گام‌های ضروری برای رسیدن به این ایده آل‌ها، تعیین شایستگی‌های کارآفرینانه لازم برای این رشته و مدنظر قرار دادن آن‌ها در تعیین اهداف و محتوای آموزشی است.

شایان توجه است، برای نیل به موفقیت در آموزش کارآفرینی باید مدنظر داشت که کارآفرینی باید به شکل یک فرهنگ درون دانشکده ای درآید و آموزش عالی بایستی تمهیداتی برای کارآفرین شدن فارغ التحصیلان بیاندیشد. لذا برنامه درسی در این راستا بیشتر نیازمند تغییر خواهد بود (کریوال و مکمسون^۱، ۲۰۱۰). بنابراین می‌توان نتیجه‌گیری کرد، توجه به شایستگی‌های کارآفرینانه در برنامه درسی رشته علوم تربیتی به عنوان رشته‌ای که دانش‌آموختگان آن (بعنوان سکانداران) آموزش و پرورش نسل‌های بعدی هستند، کم است و این مسئله نه تنها بر کارآفرینی دانش‌آموختگان رشته علوم تربیتی تأثیر منفی می‌گذارد، بلکه اثرات منفی آن در دوره‌های بعدی نیز غیرقابل تصور است. پس چه بهتر که برنامه‌ریزان آموزشی و درسی به این مسئله توجه بیشتری نشان داده و کارآفرینی را سرلوحه تمام اقدامات آموزشی به خصوص در سطح آموزش عالی قرار دهند.

پیشنهادات

پیشنهاد می‌شود، مطالعات بعدی در زمینه طراحی ابزار شایستگی‌های کارآفرینانه صورت گیرد. همچنین محققان دیگر می‌توانند، از شایستگی‌های به دست آمده در این مطالعه برای بررسی سایر محتوای برنامه‌های درسی رشته‌های دانشگاهی استفاده کنند. محققان دیگر نیز می

¹ kriewall & Makemson

توانند، از شایستگی‌های به دست آمده در این مطالعه برای بررسی سایر محتوای برنامه های درسی رشته‌های دانشگاهی استفاده کنند. این شایستگی‌ها می توانند در طراحی هدف و محتوای برنامه درسی کارآفرینی مدنظر برنامه‌ریزان درسی قرار گیرد. شایستگی‌های کارآفرینانه نباید حتی به برنامه درسی کارآفرینی محدود شود، بلکه بایستی در سایر دروس و تمامی رشته ها بکارگرفته شود و هدف از آموزش همه دروس، تربیت دانشجویانی کارآفرین و خلاق باشد، زیرا همانطور که در مقدمه نیز اشاره شد، کارآفرینی نوش دارویی برای اقتصاد به کما رفته کشور است و همگان بایستی به آن اهتمام ورزند.

فهرست مأخذ فارسی

احمدپور داریانی، محمود، مقیمی، سید محمد (۱۳۹۰). مبانی کارآفرینی. نشر فراندیش چاپ دوازدهم، تهران.

اولادیان، معصومه، سیف نراقی، مریم، نادری، عزت ا...، شریعتمداری، علی (۱۳۸۹). بررسی عوامل موثر بر توسعه کارآفرینی از دیدگاه دانشگاه تهران و مدیران کارآفرین شهر تهران به منظور فراهم نمودن الگوی مناسب برنامه درسی دوره کارشناسی علوم تربیتی گرایش (مدیریت و برنامه‌ریزی آموزشی). فصلنامه نوآوری های مدیریت آموزشی. ۱۰۴-۸۱: ۱۸

بررسی وضعیت نرخ مشارکت اقتصادی و نرخ بیکاری فارغ التحصیلان دانشگاهی کشور در سال های ۱۳۸۹ لغایت ۱۳۹۲. اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی تهران، معاونت بررسی های اقتصادی، مرکز گردآوری و تحلیل آمار.

حکیم زاده، رضوان، دهقانی، مرضیه، زالی، محمدرضا، ملکی پور، احمد (۱۳۹۵). مطالعه تطبیقی برنامه درسی آموزش کارآفرینی در قلمرو رشته‌های کارشناسی علوم اجتماعی و رفتاری در دانشگاه تهران با دانشگاه‌های پیشرو جهان. نشریه پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی. ۱۱۳-۸۹: ۳۸

سیف نراقی، مریم، اولادیان، معصومه (۱۳۹۰). مقایسه نگرش کارآفرینی بر اساس ویژگی‌های فردی و متغیرهای شغلی و تحصیلی در خصوص عوامل موثر بر توسعه کارآفرینی در برنامه درسی دوره کارشناسی علوم تربیتی. مطالعات توسعه اجتماعی ایران. ۱۳۲-۱۱۳: (۲) ۳

شورت، ادموند سی. (۱۳۹۶). روش‌شناسی مطالعات برنامه درسی. ترجمه مهرمحمدی، محمود و همکاران. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). چاپ پنجم، تهران.

صفری، سعید، سمیع زاده، مهدی (۱۳۹۱). نیازسنجی آموزش دانش و مهارت کارآفرینی در رشته‌های علوم انسانی. فصلنامه فناوری آموزش. ۷۹-۶۵: (۱) ۷

کرسول، جان دبلیو، ویکی، پلانو کلارک. (۱۳۹۴). روش‌های پژوهش ترکیبی ترجمه کیامنش، علیرضا، سرابی، جاوید. نشر آبیژ. چاپ دوم، تهران

کوثری، مریم، نوروززاده، رضا (۱۳۸۸). تبیین ویژگی‌های عناصر چهارگانه برنامه درسی مقطع کارشناسی با تأکید بر پرورش مهارت‌های کارآفرینی. فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی. ۱۸- ۵۴: ۱

فهرست مأخذ انگلیسی

ALACHI, O. V. CREATIVE AND FUNCTIONAL CURRICULUM: ENTREPRENEURSHIP EDUCATION AS A PANACEA TO COMATOSE ECONOMY.

ANTONIO, T., LANAWATI, S., WIRIANA, T. & CHRISTINA, L. 2014. Correlations creativity, intelligence, personality, and entrepreneurship achievement. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 115, 251-257.

CHEUNG, C.-K. 2008. Entrepreneurship education in Hong Kong's secondary curriculum: Possibilities and limitations. *Education+ Training*, 50, 500-515.

DAVIDSEN, H. M. & KLITØ, N. 2017. Models for developing and planning entrepreneurial education.

DEVECI, İ. & CEPNI, S. 2017. The effect of entrepreneurship education modules integrated with science education on the entrepreneurial characteristics of pre-service science teachers. *Social Work*, 15, 56-85.

EFFA, D., NESPOLI, O. & LAMBERT, S. Integrating Business Concepts and Entrepreneurship into an Undergraduate Engineering Curriculum Using Case Studies. DS 69: Proceedings of E&PDE 2011, the 13th International Conference on Engineering and Product Design Education, London, UK, 08.-09.09. 2011, 2011. 71-76.

FAYOLLE, A. 2013. Personal views on the future of entrepreneurship education. *Entrepreneurship & Regional Development*, 25, 692-701.

GALINDO, M.-Á. & MÉNDEZ, M. T. 2014. Entrepreneurship, economic growth, and innovation: Are feedback effects at work? *Journal of Business Research*, 67, 825-829.

GUTIÉRREZ, J. G. & BAQUERO, J. E. G. 2017. New cross-proposal entrepreneurship and innovation in educational programs in third level (tertiary) education. *Contaduría y Administración*, 62, 239-261.

HARFST, K. L. 2010. The evolution and implications of entrepreneurship curriculum at universities. *Online Journal for Workforce Education and Development*, 1, 3.

HONIG, B. 2004. Entrepreneurship education: Toward a model of contingency-based business planning. *Academy of Management Learning & Education*, 3, 258-273.

İLHAN ERTUNA, Z. & GUREL, E. 2011. The moderating role of higher education on entrepreneurship. *Education+ training*, 53, 387-402.

KRIEWALL, T. J. & MEKEMSON, K. 2010. Instilling the entrepreneurial mindset into engineering undergraduates. *The journal of engineering entrepreneurship*, 1, 5-19.

KYNDT, E. & BAERT, H. 2015. Entrepreneurial competencies: Assessment and predictive value for entrepreneurship. *Journal of Vocational Behavior*, 90, 13-25.

MARTIN, C. & IUCU, R. B. 2014. Teaching entrepreneurship to educational sciences students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116, 4397-4400.

MITCHELMORE, S. & ROWLEY, J. 2010. Entrepreneurial competencies: a literature review and development agenda. *International journal of entrepreneurial Behavior & Research*, 16, 92-111.

MORSE, J. M. 2015. Critical analysis of strategies for determining rigor in qualitative inquiry. *Qualitative health research*, 25, 1212-1222.

NAIA, A. M. P. 2013. Entrepreneurship education in sport sciences: implications for curriculum development.

NECK, H. M. & GREENE, P. G. 2011. Entrepreneurship education: known worlds and new frontiers. *Journal of small business management*, 49, 55-70.

RAHMAN, H. & DAY, J. 2014. Involving the entrepreneurial role model: A possible development for entrepreneurship education. *Journal of Entrepreneurship Education*, 17, 163-171.

SÁNCHEZ, J. C. 2011. University training for entrepreneurial competencies: Its impact on intention of venture creation. *International Entrepreneurship and Management Journal*, 7, 239-254.

ZENNER, L., KOTHANDARAMAN, K. & PILZ, M. 2017. Entrepreneurship education at Indian industrial training institutes—a case study of the prescribed, adopted and enacted curriculum in and around Bangalore. *International journal for research in vocational education and training*, 4, 69-94.